

MIĘDZYNARODOWE KONSORCJUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
IMENIA LUCIENA FEBVRA

«Z TARCZĄ ALBO NA TARCZY»:
WOJNY W HISTORII
CYWILIZACJI ŚWIĄTOWEJ

Monografia zbiorowa

Warszawa-Paryż 2022

Recenzenci
dr hab. Maciej Krotofil
dr hab. Wiktor Gudz

Projekt okładki
Ihor Sribniak, Anastasia Zoria

Na okładce –
«Z tarczą albo na tarczy» (Ἡ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς):
tak spartańskie matki żegnały wyruszających na bitwę;
oznaczało to, że Spartanin może wrócić jako zwycięzca (ze swoją bronią)
lub martwy (poległych niesiono na tarczy),
i nie ma innej możliwości

Wykorzystano także:
z góry: Ukraińska nagroda wojskowa
«Żelazny Krzyż za kampanię zimową i bitwy» (Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej, 1920 r.)
pośrodku: fragment obrazu Jean-Jacques-Francois Le Barbie
«Spartanka wręcza synowi tarczę», (około 1805 r.),
od dołu: Godło Sił Zbrojnych Ukrainy (2009 r.)

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-2-83-275163-4

© Copyright by
Witalij Andriejew,
Marina Bessonowa, Iryna Bratko,
Oksana Drach, Oksana Dubiecka, Serhii Holovanov,
Olga Honczarowa, Piotr Gołdyn, Aleksander Kazakow, Igor Kryvosheia,
Hałyna Kuts, Roman Kuczma, Anna Matiushchenkova, Olga Motsiyaka, Andrij Minajew,
Tatiana Minajewa, Maryna Paliienko, Dmytro Petrenko, Anton Protsiuk, Oleh Razyhrayev, Ludmiła Sagan,
Taras Serhijczuk, Natalia Sydorenko, Ihor Sribniak, Milana Sribniak,
Andriy Temchenko, Anastazja Trofymczenko,
Mykoła Tymoszyk, Walerij Własenko,
Yevhenia Zubenko

© Copyright by
Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-educacyjne im. Luciena Febvra

Warszawa-Paryż 2022

Wydawca
Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-educacyjne im. Luciena Febvra

Książka została przygotowana przy wsparciu
Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O. Pritsaka
pritsak-center.com

**«ПРАЦЮЄМО І ВДЕНЬ, І ВНОЧІ»:
ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВА МЕДИЦИНА СХІДНОЇ ВІЙНИ
ЗА СЕВАСТОПОЛЬСЬКИМИ ЛИСТАМИ
М.І. ПИРОГОВА (1854–1855)**

Нинішня війна, яку росія веде проти України, спонукає до переосмислення багатьох сторінок спільної минуштини. Пропонуємо заглибитися в один із сюжетів Східної війни (1853–1856), яку традиційно в російській імперській і радянській історіографії представляли як війну Російської імперії проти коаліції держав у складі Великої Британії, Франції, османської імперії та Сардинського королівства за панування на Балканах і Близькому Сході. Нині її розглядають як цивілізаційний конфлікт, що поглибився на тлі т.зв. східного питання про поділ Османської імперії між розвинутими державами Європи – Великою Британією, Францією і територіально великою й адміністративно-централізованою Російською імперією, що прагнула подальшої експансії під гаслами захисту православних християн.¹

Обраний нами до вивчення аспект Східної війни стосується тільки Кримської кампанії 1854–1855 р. Розглянути й осмислити події прагнемо під кутом зору безпосереднього учасника М.І. Пирогова на основі його севастопольського епістолярію.

До персоналії М.І. Пирогова українські науковці звертаються в контексті історії медицини (хірургії та анатомії)², історії медичної освіти і підготовки лікарів³, історії осві-

ти і виховання⁴, історії педагогічної думки⁵. Певною мірою в більшості праць уже стали канонічними твердження про новаторські пошуки Пирогова в медицині, педагогіці та організації освіти, репрезентація вченого як «просвітника нового типу», будителя громадської думки епохи Великих реформ. Попри наявність значного масиву новітньої літератури, присвяченої життю і діяльності М.І. Пирогова, не завжди їхнім авторам вдається відійти від сумарної описовості діянь і здобутків ученого й адміністратора, глибоко зануритися в спонукальні мотиви і чинники, аксіологію рішень, осмислити його авторитетність і водночас незручність в імперській бюрократичній системі.

Важливим для осмислення персоналії видатного лікаря-хірурга, вченого-анатома, природодослідника-експериментатора і пе-

dagog. 2008. № 1. С. 267-280. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711204> (дата звернення: 14.08.2021)

⁴ Білявський О.І., Холодкова О.Л. Микола Іванович Пирогов в Одесі. Інтегративна антропологія. 2009. № 3. С. 57-63; Гамалія В. Освітня та педагогічна діяльність М. І. Пирогова в Україні (до 200-річчя з дня народження). Наука та наукознавство. 2010. № 2. С. 127-128; Міхно О. Діяльність Миколи Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу (до 200-річчя від дня народження). Шлях освіти. 2010. № 4. С. 32-37.

⁵ Артемова Л. В. Історія педагогіки України. Київ: Либідь, 2006. 421 с.; Бабушкіна Е. М. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Санкт-Петербург, 2007. 20 с.; Бондар Л. С. Науково-педагогічна діяльність М. І. Пирогова. Микола Іванович Пирогов – видатний хірург, педагог і громадський діяч: (до 200-річчя від дня народження): біобібліографічний покажчик / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського; упоряд.: Пономаренко Л. О., Стельмах Н. А., Песва С. П. Київ: Педагогічна думка, 2011. С. 6-9.

¹ Кульчицький С.В. Кримська війна 1853-1856, Східна війна 1853-1856 // Енциклопедія історії України. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 351-352.

² Uvarkina, O.V., Bieliaieva, O.M., Skrypnykov, P.M., Lysanets, Y.V., Shylkina, L.M., Khmil, T.A. (2020). The scientific and pedagogical heritage of doctor N.I. Pirogov. *Wiadomości Lekarskie*. 73(7), 1561-1566. DOI: 10.36740/WLek202007145;

³ Ничкало Н. Микола Іванович Пирогов видатний вчений – лікар і педагог. In the direction to Catholic

дагога-новатора стало звернення до умов, чинників і мотивів формування його власного Я, задля чого вектор дослідження сфокусували на дитячі і юнацькі роки Миколи Пирогова, проведені під наглядом родини і територіально локалізовані м. Москва.¹ Нами доведено, що «епоха проєктів, мрій, починань, покращень» напередодні Великих реформ у Київському навчальному окрузі пов'язана з ім'ям попечителя М.І. Пирогова, який своїми адміністративними рішеннями, діями, вагомим особистим прикладом забезпечив формування атмосфери гуманізму і громадянської відповідальності в сфері просвітництва.²

Особистість М.І. Пирогова привертає увагу і зарубіжних дослідників. Цінною до нині є ґрунтовна стаття американського дослідника Фріда (В. М. Fried), в якій розглянуто заслуги Пирогова в галузі військово-польової медицини, зміну ставлення військового начальства до ранених солдатів, його боротьбу проти некомпетентності медичної організації військово-польових шпиталів і корупції в Севастополі.³

Джерельною базою нашого дослідження слугують «Севастопольські листи» Миколи Івановича Пирогова. Повне їх видання підготовлене Російським хірургічним товариством ім. М.І. Пирогова, якому син знаного лікаря, Володимир Миколайович, передав на зберігання оригінали листів батька. При публікації листи пронумеровані, позначена дата і місце написання кожного, вивірено текст. Видання містить цінні примітки, про згадувані в листуванні персоналії та події, доповнювані посиланням на опубліковані документи і наукову літературу.

Досліджуваний нами епістолярій містить тридцять листів Миколи Іванови-

ча до дружини О.А. Пирогової⁴, написані в рамках його першого відрядження до Криму. Хронологічно листування починається 29 жовтня 1854 р. (лист № 1) – виїзд експедиції з Москви і завершується 14 травня 1855 р. (лист № 30) – підготовка до від'їзду з Севастополя. Лист від 17 травня 1855 р., украй лаконічний (4 речення) і написаний Пироговим поспіхом, у виданні представлено без нумерації.

Листування Пирогова з дружиною досить регулярне, містить деталізовані описи подій, зустрічей і комунікацій з представниками військової і цивільної адміністрації російської армії в Криму, ґрунтовні звіти щодо організації госпітальної справи, догляду за пораненими і місії сестер милосердя. Писав він до дружини вечорами, у вільний від безпосередніх лікарських обов'язків час, а також принагідно за від'їзду чергового фельд'єгера до Санкт-Петербургу.

Зауважимо кілька міркувань щодо методологічного інструментарію нашого дослідження. Епістолярій – важлива вид джерел особового походження, зокрема, приватне листування. Написані за конкретної, особистої нагоди листи вирізняються суттєвою невимушеністю, – це ніби зафіксовані на мить моменти життя. Листуванню властива швидкість реакції і спонтанність формулювання найважливіших для автора життєвих проблем. Прикметними ознаками кореспонденції є врахування сприйняття адресата й орієнтація на його особу.

Окрім традиційної епістолярної культури з її пріоритетною комунікативною цінністю листа, оформленою за мовно-стилістичними канонами жанру, маємо підстави виокремити в севастопольських листах чітку авторську телеологію їх написання, відразу заявлену Миколою Івановичем: «Пишу, любя Саша, не для тебе однієї, а й для інших добрих людей, а, головне, і для себе, мабуть».⁵ Отже, мотивація листування чоловіка, почасти вкрай деталізованого й

¹ Драч О.О. Микола Іванович Пирогов: становлення особистості інтелектуала крізь призму історичної антропології // *Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra*, 2021. С. 167-183.

² Див. докл.: Драч О.О. «Докорінна реорганізація...»: попечитель П.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу // *Київські історичні студії*. 2021. 2(13). С. 13.

³ Fried В.М. Pirogoff in the Crimean campaign 1854-1855 // *Bul.N.Y.Acad.Med.* 195, Vol.31, №.7.

⁴ Олександра Антонівна Пирогова – друга дружина М.І. Пирогова, з якою він одружився в 1851 р., будучи вдівцем і маючи на утриманні двох малолітніх синів (Миколу і Володимира) від першого шлюбу. Вона була донькою генерал-лейтенанта Бістрома. Спільних дітей з нею Пирогов не мав. Під час відрядження чоловіка до Криму Олександрі Антонівні виповнилося 26 років.

⁵ Лист № 5 від 12-[14] листопада 1854 р. Севастополь // *Севастопольские письма...* С. 60.

емоційного, не лише поінформувати дружину про своє життя-буття, заспокоїти її страхи, запевнити у відданості, поцікавитися нащадками, а й поговорити з собою наодинці. Дійсно, в листуванні домінує авторська (суб'єктна) складова, явно присутній (почасти імпліцитно) пафос самовиправдання. Застосовуванням інструментарієм задля отримання когерентної інформації з севастопольського епістолярію Пирогова є дискурсивний підхід, що передбачає вивчення листів у всіх аспектах їх комунікування, зокрема, у взаємозв'язку креативної, рецептивної і референтної компетенцій текстів, і врахування їх комунікативних стратегій.

«ПОГАНІЙ ПОЧАТОК НЕ ЛЕГКО ВИПРАВИТИ»: ШПИТАЛІ ДЛЯ ПОРАНЕНИХ

На початок Східної війни М.І. Пирогов очолював кафедру госпітальної хірургії Медико-хірургічної академії в Санкт-Петербурзі, завідував хірургічною клінікою закладу, виконував обов'язки директора ним створеного Анатомічного інституту при академії, був консультантом кількох лікарень міста, а також мав найбільшу приватну хірургічну практику в столиці.¹ На цей час він уже заявив про себе як вправний військово-польовий хірург під час Кавказької експедиції 1847 р., де ним було апробовано застосування анестезії для допомоги раненим.

Події Східної війни стали поштовхом для поклику громадянського сумління Миколи Івановича і прийняття рішення про особисту участь й очільництво ним групи хірургів (десять осіб), які прямували до Криму в зону бойових дій для допомоги пораненим. Височайшим повелінням М.І. Пирогов був призначений головним хірургом обложеного Севастополя. Також він погодився патрунувати інноваційний експеримент у сестринській справі – застосування жінок-доглядальниць за раненими і хворими безпосередньо на війні. Охочі прислужитися новій справі сформували «Хрестовоздвиженську громаду сестер піклування про ранених і хворих», або сестер милосердя, як їх поіменують згодом, і прибули до Севастополя на початку зими 1854 р.

Дорогою до Севастополя Пирогов з колегами зустрів Шеншина, якому главно-

командуючий російською армією в Криму О.С. Меншиков доручив облаштувати тимчасові шпиталі в Бахчисараї і Сімферополі. Разом вони оглянули госпіталь у Бахчисараї, що справило гнітюче враження на головного хірурга. На власні очі виджене перевершило міру його побоювань. З гострим сарказмом досвідчений лікар описав ним побачене, що вразило його до глибини душі:

«Велике вбозтво, слов'янська безтурботність, медичне невігластво і татарська нечисть сполучені разом у небачених розмірах у двох казармах, де за обачного людинолюбства лікаря та наглядача на нарах розмістили 360 хворих упритул, без проміжку, без порядку, без відбору, з гнійними ранами коло чистих, у герметично замкненому приміщенні за температури понад 18°Re (22,5°С), не перев'язаних більше доби, ймовірно, з також людинолюбства».²

Присутній при візитації лікар шпиталю і його помічник, ординатор, обидва безвідмовні пішаки, муляли очі і були прямим доктором побаченому Пироговим становищу й адміністрації. Шеншин, вочевидь, доброзичливий і ревний, але ще молодий і необізнаний у справах, лише після жорсткої критики столичних лікарів пересвідчився, що завів медиків не до шпиталю, а до нужника.

Подальшою дорогою до Севастополя подорожнім ставало зрозуміло, що під'їжджали, або як влучно зауважив Пирогов, повзли до лінії воєнних дій. «По розкислому шляху, штовхаючись по вибоїнах, спускаючись з гір і піднімаючись на гори, рухалися ряди возів і гарб з сіном, сухарями і пораненими; скупчених по двоє і по четверо ранених захисників Севастополя везли до Бахчисараю і до Сімферополя, де на них чекала некраща доля, бути складеними гамузом на нари і вилежуватися в грязиві і нечистотах під наглядом лікарів».³ Під враженням від безпритульного становища транспортованих Пирогов порушив обраний ним принцип – не давати в руки хворим пожертвувані благодійниками кошти і роздав по рублю сріблом на віз для кишенькових витрат.

М.І. Пирогов із колегами (В.С. Сохраничевим, О.Л. Оберміллером, І. Калашниковим) прибули до Севастополя 12 листопада

² Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма... С. 66-67.

³ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма... С. 73.

¹ Малис Ю. Г. Н. И. Пирогов в Севастополе // Севастопольские письма... С. 3.

1854 р. і відразу приступили до виконання службових обов'язків. Головний хірург констатував, що з 8 ранку до 18 вечора лишався в шпиталі, «де кров тече рікою, понад чотири тисячі поранених». Роботи стільки, що немає часу і думати про листи до сім'ї.¹ За два тижні прибули ще чотири колеги (Е. В. Каде, П. О. Хлебников, Л. А. Беккерс, В. І. Тарасов), і всі восьмеро медиків зі столиці проживали разом.

Загалом військові події 24 жовтня 1854 року були прогнозованими², але для важкопоранених, яких було понад шість тисяч, не приготували нічого необхідного. «Як собак, лишили їх на землі, на нарах; протягом тижнів не перев'язували і навіть не годували. Докоряли англійців, що опісля Альми вони нічим не допомогли раненим супротивника; ми самі 24 жовтня нічого не зробили».³

Прибувши до Севастополя 12 листопада, отже за 18 днів після тих подій, Пирогов застав понад дві тисячі поранених, скупчених разом на брудних матрацах. Наступні десять днів з ранку до вечора головний хірург з колегами оперували хворих, яким це варто було робити відразу після битви.⁴ Завантаженість від величезного обсягу медико-хірургічної праці нівелювала символізм числа і дня тижня, тому про день свого народження – 13 листопада – Пирогов згадав лише на наступний. Протягом двох тижнів невтомної праці прибулих до Севастополя медиків їм вдалося розподілити хворих на відділення, відокремити гнійні рани від чистих, прооперувати усіх запущених з 24 жовтня 1854 р.⁵

Утім, поганий початок не легко було виправити, зізнається в епістолярії Пирогов. У Сімферополі хворі ще лежали в стайні. Бракувало соломи для матраців. Вимушені були стару, напівзгнилу солому з сечею і гноєм висушувати і нею набивати матраци. Водночас ранених було чимало – понад тисяча осіб, майже всі важкопоранені. Вели-

кі сподівання головний хірург покладав на приїзд шістдесяти жінок-доглядальниць (грумада сердобольних удів)⁶, яким планував доручити догляд за хворими і роздачу їм чаю й вина, позаяк на прислугу не можна було сподіватися.⁷

Нарікав головний хірург на тотальну невідповідність військової медичної служби до безпосередніх обов'язків із допомоги раненим і очікуваних бойових втрат. Начальник штабу і генерал-штаб-доктор⁸ з'явилися тільки опісля Інкерманської битви, ніби до того війни не було. Не заготовили ні білизни для ранених, ні транспортних засобів. «За кого вони вважають солдата? Хто буде добре битися, коли він переконаний, що його пораненого кинуть, як собаку».⁹

З 24 листопада 1854 року Пирогов розпочав вести журнал своєї експедиції, окремі частинки якого відправляв разом із листами дружині. Перше, що відзначив він у журналі стосувалося стану поранених. «Тільки відомо й очевидно, що ранені валяються, як собаки, і довго-довго потрібно клопотати, допоки їх приведуть до ненайгіршого становища».¹⁰

Вкрай складною проблемою медико-лікувальної місії у воєнно-польових умовах у Криму, за Пироговим, була нестача транспортних засобів, через що хворі постійно скупчувалися в різних місцях. Як наслідок, вимушене перебування та ночівлі на підлозі без матраців і білизни, потім вони потерпали від перевезення в тряських возах і по найгіршій дорозі у світі. Такі умови ускладнювали легкі рани і погіршували стан хворих.¹¹

Найбільше нарікань головного хірурга зумовлювало транспортування хворих, яке в листах він характеризував як «жахливе».

¹ Лист № 4 від 14 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 59.

² Інкерманська битва, що відбулася 24 жовтня 1854 р. Завершення підготовки західних союзників до штурму Севастополя і прибуття 10-ї та 11-ї піхотних дивізій російської армії підштовхнуло А. С. Меншикова негайно атакувати правий фланг англійців.

³ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 72.

⁴ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 72-73.

⁵ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 64.

⁶ Сердобольні вдови – організована група жінок-удів, які виконували обов'язки догляду хворих у лікарні для бідних Санкт-Петербурга. Їхні обов'язки включали нагляд за порядком у палатах, охайністю білизни, роздавання ліків та їжі, виконання приписів лікарів щодо догляду хворих. З сердобольних удів було сформовано гурт охочих і відправлено до Криму для догляду поранених. Керівництво ними доручено було М.І. Пирогову.

⁷ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма.... С. 79.

⁸ Керівник медичної експедиції.

⁹ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 73.

¹⁰ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма.... С. 64.

¹¹ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма.... С. 82.

У відкритих возах, без утеплення кожухами чи шубами протягом семи днів із Сімферополя до Перекопу везли поранених, які ночували просто в полі, чи в нетоплених татарських хатах, іноді лишалися кілька днів без їжі. Наостанок додавалася переправа човнами через Дніпро верст сімнадцять. На його думку, така ситуація промовисто свідчить про безтурботність і непередбачливість воєнної адміністрації, коли «нічого не заготовляли, жартували, не вірили, не готувалися».¹

Листи від січня 1855 р. містять інформацію про подальше ускладнення: «З кожним днем транспорти стають дедалі гіршими; шістдесят верст між Сімферополем та Севастополем треба їхати у візку тижнів зо два, не перебільшуючи». Головний хірург промовисто описав дружині реалії транспортування хворих за таких умов, очевидцем яких був. «...Рушило сімсот хворих із Сімферополя до Перекопу; їх поклали по три і чотири на татарські гарби, без підстилок, без покришок, лише в солдатських шинелях, одягнених подекуди тільки на сорочки, і так повезли в дорогу, що триває тиждень; а ночівлі ніде немає, отже, ночуй просто неба».² Непоодинокі під час транспортування бували втрати. На шляху, біля Перекопу, від втоми рухатися по плавкому бруду, холоду і виснаження вони втратили разом триста осіб, яких уранці знайшли замерзлими.³

Аналіз листування переконує, що М. І. Пирогов постійно зайнятий. Облаштував нові госпіталі в Севастополі через складність транспортування поранених. Зокрема, в будинку дворянського зібрання перев'язний пункт був організований вже давно: у танцювальній залі та на хорах розмістили хворих, на більярді сконцентрували корпію⁴ та бинти, у буфеті поклали фельдшерів.

Зрозуміти занепокоєння головного хірурга й оцінити реальний обсяг роботи медико-лікувальної місії ним очолованої під час Кримської війни можливо, виокремлюючи

¹ Лист № 9 від 13 грудня 1854 р. Бахчисарай // Севастопольские письма.... С. 85; Лист № 10 від 18 грудня 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 86-87.

² Лист № 12 від 3 січня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 94.

³ Лист № 13 від 13 січня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 102.

⁴ Корпія – висмикані зі старого полотна нитки, що їх уживали замість вати та марлі як перев'язувальний засіб.

в епістолярії фрагментарні дані про чисельність поранених. Приміром, на початку грудня 1854 р. Пирогов значив про понад три тисячі поранених у Севастополі, чотири тисячі – у Сімферополі, сімсот – у Карасубазарі, п'ятсот – у Бахчисарай, півтори тисячі – у Феодосії.⁵ У часи відносного затишшя під час облоги поранених щодень було близько десяти осіб.

Навантаження медиків безпосередньо зумовлювала ситуація на передовій. «Раптом привалило до шестисот поранених за ніч, і ми зробили протягом дванадцяти годин понад сімдесят ампутацій».⁶ На жаль, під час війни такі історії одно повторювалися. Так, із 27 березня по 21 квітня лише ампутацій було зроблено до п'ятисот. Головний хірург відзначив і самовіддану працю колег з його місії. Зокрема, Е.В. Каде і Л.В. Беккерс у кінці лютого 1855 р. повернулися з відрядження до Козлова, де оперували 600 ранених.⁷

Роботи в медиків у Севастополі було аж надто: організовували нові перев'язні пункти в будинках місцевих обивателів, відокремлювали згангренованих хворих, яких було чимало від нечистоти та холодної пори року. Для останніх облаштували спеціальне гангренозне відділення, яким завідував лікарський помічник І. Калашников, котрого за це прозвали Хароном. Надважкі умови праці у цьому відділенні для необізнаної в медичних тонкощах дружині Пирогов пояснив досить просто: господарям після війни, якщо будинки вціліють, доведеться все переробити, оскільки стіни, підлога і все навкруги просочилося гниллю.⁸

Отримали черговий наказ – готувати ліжка для хворих. Головний хірург вкотре замислився над організаційними питаннями. Констатував дружині, що локацію для шпиталю відшукати можливо, але матраців і білизни катастрофічно не вистачало. Хворі лежали тижні зо три на тому самому брудному матраці і в незмінюваному одязі. Нижчий медперсонал і жінки-волонтерки ледь встигали мити бинти, нерідко їх накладали мокрими. Споглядаючи на це, Пирогов визнав, що корпії та перев'язувальних засобів

⁵ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма.... С. 83.

⁶ Лист № 26 від 22 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 130.

⁷ Лист № 20 від 25 лютого 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 115.

⁸ Лист № 15 від 30 січня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 106-107.

завжди буде недостатньо для поранених. На війні щодо забезпечення такими матеріалами домінував принцип: чим більше, тим краще. Водночас Пирогов визнав, що з прибуттям його місії бруду та нечистоти в госпіталах стало менше. Лікарі і медичний персонал мужньо зносив значні обсяги роботи, хоча, за зізнанням Пирогова, хворих на проноси та лихоманки серед поранених було достатньо.

Сподівання на очікуване покращення ситуації зі шляхами, транспортом, провіантом і госпіталами Микола Іванович висловив при розширенні повноважень генерал-губернатора Новоросії та Бесарабії М.М. Анненкова і на сусідні губернії: Воронежську, Катеринославську та Курську. Нагальну потребу такого заходу – допомоги сусідніх губерній – він представив у доповідній записці відразу по приїзду до зони бойових дій. Головний хірург застерігав про необхідність вжити заходів для вчасного транспортування хворих углиб держави, оскільки їхнє скупчення біля лінії фронту неминуче загрожувало поширенням тифу, що врешті і сталося. Епідемію супроводжувала значна кількість смертей від тифу. Лікарів хвороба також не минула.¹

Навесні 1855 року становище в госпіталах Криму ускладнилося. Чисельність поранених у Севастополі зростала з кожним днем. Російська військова адміністрація не вживала заходів, щоб вивезти ранених з міста. Значне скупчення хворих (у Севастополі до 7000 осіб, у Сімферополі – 6000) у разі продовження облоги за умови літньої спеки і «типовому менеджменті», за оцінками М.І. Пирогова, загрожувало небезпекою поширення. Він відверто і наполегливо інформував про можливі ризики представників військового командування.

Головний хірург написав доповідну записку головнокомандувачу Горчакову, особисто говорив з ним і начальником штабу Коцебу, з Анненковим, з Нахімовим тощо. Він невтомно переконував вивезти ранених з міста на Північну сторону. Запропонував там розгорнути намети, які будуть ліпше провітрюватися, ніж казарми та госпіталі. Наполягав Пирогов також на доцільності постійного транспортування хворих подалі від зони бойових дій, що в свою чергу вивільняло місця для новоприбулих поранених. Утім, реакція військового керівництва

¹ Лист № 22 від 6 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 118.

в Криму була позитивно бездіяльною («все це приймається, але нічого не робиться»). Чинниками такого безвідмовного споглядання армійських очільників Пирогов зазначив відсутність грошей, брак наметів, малу кількість коней та фур, не визначеність із локаціями розміщення, оскільки всі найближчі госпіталі вже переповнені. Насамкінець свого допису дружині Микола Іванович відверто визначив головний корінь усіх проблем російського імперського істеблїшменту: «...І усюди крадуть, і усюди безладдя, як і раніше».²

Пирогов нарікав на загальний безлад у всьому під час Кримської війни, але найбільш подразнювальним чинником для нього було неприйнятне ставлення військового керівництва до «бідних поранених». Майже за місяць до бомбардування Севастополя³ Пирогов у доповідних головнокомандувачу (князю Горчакову) наполягав щодо необхідності евакуювати поранених з міста й облаштувати наметовий госпіталь у безпеці. Військова адміністрація завсіди мала відмовку: то грошей на транспорт немає, то наметів.

Утім, як тільки притисло, почалося бомбардування і від скупченості поранених у казармах учинилася гангрена («антонів вогонь»), так поспіхом аби як все робилося. Будучи очевидцем, Пирогов описав дружині дії військових: «Учора перевезли разом чотириста ранених, поскидали до солдатських наметів, де ледь можна сидіти; склали людей без рук, без ніг, зі свіжими ранами на землю, лише на поганенькі матраци. Сьогодні цілий день дощить. Що з ними сталося? Бог знає».⁴ Виявлене головним хірургом становище хворих у солдатських наметах під зливним дощем справдило його гіркі очікування: «Приїхав і бачив, що вони лежать у багнюці, як свині, з відрізними ногами».⁵

Становище в наметовому шпиталі дійсно не давало спокою головному хірургу, який у листуванні неодноразово повертався до цієї проблематики. Нині, читаючи

² Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 123.

³ Друге посилене бомбардування Севастополя з 28 березня по 7 квітня 1855 р., під час якого західні союзники здійснили 165 тис. артилерійських пострілів.

⁴ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 133.

⁵ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма.... С. 135.

його епістолярій, наживо представляється картина, як розмоклий від дощів севастопольський глей перетворився на клейкий тягучий бруд, що липнув до чобіт, які ставали важкими, як пудові гири. У той самий час поранені лежали у простих солдатських наметах, по четверо в кожному, без ніг, без рук, на полотняних простирадлах, набитих ликом, а лікарі їх перев'язували, стоячи по коліна в грязиві.¹

Укотре виявлена недбалість російської військової адміністрації про обов'язки щодо поранених поглибила рішучість Пирогова відстоювати право на життя зацілілих, попри розширення угруповання особистих недругів. Головний хірург діяв принципово, без оглядки на чини та звання, негайно доповідною поінформував головнокомандувача про побачене.

«ДЕНЬ, НЕЗВАЖАЮЧИ НА ОДНОМАНІТНІСТЬ ОБЛОГИ, МИНАЄ В ТУРБОТАХ»

Від перших днів перебування на Східній війні щодення головного хірурга майже незмінне: «Я виїжджаю вранці о 8 годині верхи в госпіталь і повертаюся весь у крові, у поті та в нечистоті о 4, 5 та 6 годині вечора».² Госпіталь у Севастополі організували в бараках – колишніх морських казармах. Ліжка мали небагато ранених, більшість було розміщено на нарах. Матраци, просякнуті гноєм і кров'ю, не мінялися днів чотири – п'ять через брак білизни і соломи.³

Зовнішній вигляд головного хірурга обложеного Севастополя було підпорядковано військово-польовим умовам служби. Свій костюм він вважав верхом досконалості. Поверх панталон натягував великі мужицькі чоботи, куплені дорогою в Катеринославі, щоденно змащуванні салом, вдягав дипломатичний сюртук. При виїзді до шпиталю зверху надягав солдатську шинель, куплену в солдата і перешиту придворним шевцем. Наостанок – мундирний кашкет, позичений у колеги О.Л. Оберміллера.⁴ Шинель, за іро-

нічним зауваженням М.І. Пирогова, мала чимало переваг у Севастополі вже тому, що була одного кольору з брудом. Інколи, він навіть спав у солдатській шинелі.

О десятій годині починали перев'язки, що тривали до другої – третьої години дня. О третій годині розпочинали оперувати хворих. Усіх ранених, котрі потребували оперативного втручання, зносили в одну довгу кімнату. Там на трьох столах одночасно групи лікарів і допоміжного персоналу робили по 10 – 12 операцій (до настання темряви).⁵

З пожертвуваних сум Пирогов роздав по осьмушці чаю і фунту цукру на кожного пацієнта, придбав для шпиталю чайників і вина. На перев'язках хворим також поїли чаєм і роздавали по стакану вина. Лише впоравшись з роботою в госпіталі, лікарі з головним хірургом поверталися на квартиру, обідали, відпочивали і спілкувалися.

Життя на війні не давало Пирогову підстав нидітися. Думок інших, як тільки про поранених, не було. «Засинаєш і бачиш рани у вісні, прокидаєшся – теж саме. Читати і писати часу немає. Стомлений, увечері мрієш лише про відпочинок».⁶

Військово-польові умови служби зумовили простоту побуту медиків, які водночас дотримувалися застережних гігієнічних норм. Зокрема, уранці Микола Іванович умивався морською водою. Перед сном знімав спідню червону фуфайку і витирався спиртом. Засинав, будимий неодноразовим кусанням блоши.

Пирогов у листах до дружини аналізує, як перебування на війні трансформує установлені звички індивіда. Приміром, сформована гігієнічна норма – часто брати нові сорочки – в Севастополі уже не спрацьовувала. Щиро зізнається дружині, що в коловороті справ не змінював спідне по шість і по сім днів. Не завжди вдавалося включити до розпорядку дня улюблені обливання холодною водою, подекуди не вмивався днями.⁷

Початок грудня 1854 р. Пирогов провів у Сімферополі, де протягом тижня оглянув усіх поранених, розміщених у двадцяти локаціях. Раненими були зайняті всі громад-

¹ Лист № 28 від 30 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма... С. 137.

² Лист № 4 від 14 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма... С. 59.

³ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма... С. 76.

⁴ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма... С. 76.

⁵ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма... С. 77.

⁶ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма... С. 78.

⁷ Лист № 11 від 25 грудня 1854 р. // Севастопольские письма... С. 88.

ські споруди міста: губернське правління, дворянське зібрання, шляхетний пансіон і багато приватних будинків. Порядок дня головного хірурга визначали його службові обов'язки: від 9 години ранку до 16 години він щодня був зайнятий оглядом хворих у шпиталях, перев'язками й операціями. Про свої побутові умови зауважив дружині, що проживав у поганому номері готелю «Золотий якір», вечорами ловив бліх і вошей, їздив брудними вулиця і смакував чудові груші.¹ Прикметно, що поміж щоденного потоку людських страждань, оточуючого бруду і крові, працездатності на межі можливого, Пирогов виявляє задоволеність від життя, по-дитячому широко описує присмак кримських груш.

У січні 1855 р. за ініціативи Пирогова у Севастополі обладнали окремих медичний двір, де працювали десять лікарів і двадцять сестер милосердя. Він задоволений спільною роботою медичного персоналу – «все навколо мене у діяльності». Микола Іванович роз'яснює дружині, що нудьгувати він часу немає: «Буваю в чотирьох шпиталях та перев'язних пунктах; щодня нові поранені.»²

Розпорядок дня головного хірурга, в основному, лишився незмінним: підйом о сьомій годині, о пів на дев'яту на нього вже чекав прикомандирований візник для поїздки до шпиталю. Там до двох і трьох годин дня за його участі проходив огляд, оперування і перев'язка поранених. Потім Пирогов переїжджав човном через бухту на Північну сторону міста, де також діяв шпиталь і лишався там до чотирьох годин. Опісля повернення додому невибагливий обід (борщ і котлети), чашка кави і пообідній сон. О шостій годині вечірня візитація, увечері – перевірки та кореспонденція, іноді шахи. Щодень так минало; гуркоту гармат, розриву бомб медики і не помічали.³

В епістолярії Пирогов визнає, що перебування на війні трансформує усталену систему цінностей, в якій дрібнота, мотлох пристойності, одноманітність зовнішніх форм зникають. Тлом воєнного щодення стала солдатська сермяга і довгі брудні чоботи, на якому уже не помічали ні ківерів, ні еполет, ні чиновницьких фраків і навіть

ордени бачили зрідка. Відповідно зникла формальність і в шпиталі: хто лежав на ліжку, хто на нарах, хто на підлозі, хто кричав, хто вуха затикай, хто вмирав не охнувши, хто курих махорку, хто пив збитень.⁴

Порушило усталений порядок дня головного хірурга обложеного Севастополя тільки погіршення власного стану здоров'я. Безперечно, давалася взнаки кількамісячна виснажлива праця, немолодий вік, а також воєнно-польові умови побуту. Кілька тижнів Пирогов перебував затворником, не виходячи з квартири в Севастополі, докладаючи зусиль для власного одужання. Серед медичних сестер так само були хворі, занедужав і головнокомандувач.⁵ Пошесть проявилася: четверо лікарів і шестеро сестер занедужали тифом. О.Л. Оберміллер перебрав на себе тягар основної діяльності: працював на перев'язному пункті і відвідував хворий медперсонал.⁶

Саме під час хворобливого затворництва Пирогова до Севастополя дійшла звістка про смерть російського імператора («ім'я Миколи I вже належить історії»).⁷ 1 березня 1855 р. війська і чиновники присягнули новому імператору Олександрові II.

Щодення військово-польової медичної місії, очолюваної М.І. Пироговим, в умовах активного ворожого обстрілу деталізовано в одному з листів, написаного після Паски 1855 року. Головний хірург фіксував події безпосередньо з перев'язного пункту в Севастополі, куди він з колегами переїхали. «...Потужна канонада з тисячі п'ятисот облогових гармат, полетіли бомби і ракети, ми прожогом побігли на перев'язний пункт і незабаром вся величезна зала почала наповнюватися ураженими зі страшними ранами: відірвані руки, ноги по коліна і до поясу приносили разом із раненими на ношах; понад чотириста поранених прибуло за добу, більш як тридцять ампутацій».⁸

Страшні реалії війни не минули і цивільне населення – переважно дружин і ді-

¹ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 81.

² Лист № 13 від 13 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 99.

³ Лист № 13 від 13 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 100; Лист № 14 від 26 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 101.

⁴ Лист № 14 від 26 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 103.

⁵ Лист № 17 від 19 лютого 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 110-111.

⁶ Лист № 18 від 22 лютого 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 112.

⁷ Лист № 21 від 1 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 115.

⁸ Лист № 25 від 7 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 127.

тей матросів, які попри небезпеку бомбардувань лишалися в обложеному Севастополі. Вони зазнавали уражень від обстрілів, їх доставляли на перев'язний пункт із рваними ранами. Значний обсяг медико-хірургічної роботи Пирогов окреслив досить лаконічно: «Ми в роботі і ніч, і день».¹ Десять лікарів і вісім сестер невтомно працювали під керівництвом головного хірурга, по черзі, удень і вночі, оперуючи і перев'язуючи поранених. Аналіз листування дав підстави виокремити конкретні випадки здійснених головним хірургом операцій. Він просив дружину переказати їхньому знайомому М. І. Пуцину новини щодо його племінника Завалишина. У нього ядром відірвало руку, і Пирогов її вирізав з плечового суглобу. Оперований почувався краще, ніж очікуване, оскільки поранення було вкрай тяжке, з великим розривом шкіри і значною втратою крові.²

Від початку квітня 1855 р., з активізацією бойових дій у Севастополі, Пирогов жив у трьох різних місцях. Речі головного хірурга зберігалися в Миколаївській батареї, де для нього приготували каземат на випадок небезпеки. На попередню свою квартиру він їздив обливатися холодною морською водою і обідати. Водночас, день і ніч проводив на перев'язному пункті – у будинку дворянського зібрання, паркет якого покрив шар зашкарублої крові, в танцювальній залі лежали сотні ампутованих, на хорах та більярді було розміщено корпію та бинти. Із сумною іронією Пирогов відзначив, що замість танцювальної музики у величезній залі лунали стогони поранених.

«ЩО В ЦЬОМУ ХАОСІ ТОЧНО ДОБРЕ, ТО ЦЕ СЕСТРИ МИЛОСЕРДЯ»

З великою надією взимку 1854–1855 року в Севастополі Пирогов чекав на приїзд сестер милосердя. Хоча хворих і доглядали кілька жінок, роздавали їм чай, але нарікав на їхню неохайність. На той час сестри-доглядачки зі столиці вже продемонстрували в шпиталях свою сумлінну і акуратну роботу з догляду за пораненими.

Перші враження від прибуття Хрестовоздвиженської громади сестер, на яку покладав значні надії щодо догляду хворих та

¹ Лист № 25 від 7 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 127.

² Лист № 25 від 7 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 129-130.

поранених, Микола Іванович із захватом описує дружині. Сестри милосердя виявилися настільки запопадливими, наскільки від них вимагали. Увесь день і ніч вони проводили у шпиталі. Сестри змінили госпітальне щодення на краще: дбали про їжу і питво поранених, роздавали чай і вино, яке головний хірург їм видавав.³

Чисельність прибулих зі столиці сестер милосердя становила до тридцяти осіб, і вони ревно взялися за справу. Удень і вночі позмінно чергували в шпиталях, допомагали при перев'язках, асистували на операціях, роздавали хворим чай і вино і наглядали за слугами, доглядачами і навіть за лікарями. Присутність охайно одягненої жінки, щирої в помочі, на думку Пирогова, підживляла плачевну юдоль страждань і бід поранених.

Їхня очільниця – О. П. Стахович, жінка ще не стара, керувала сестрами досить вправно й енергійно, особисто відвідувала госпіталі і спостерігала за роботою підлеглих. У складі сестер милосердя були і добре освічені жінки: монахиня чи послушниця, вдова офіцера, пані Лоде, яка знала п'ять мов і опікувалася переважно раненими полоненими.⁴ Остання відразу окреслила межі гендерно допустимого в її товаристві: вона готова була потерпати від завантаженості обов'язками в сестринській місії, за винятком непристойного для жінки. Відтоді чемні медики в її присутності прикривали поранених простирадлами та ковдрами.

Зауважимо, що це був досить новаційний захід – залучення сестер-доглядальниць до праці в шпиталях у зоні воєнних дій. Противників і звиклих усе очорняти в соціально-медичного експерименту було чимало як у столиці, так і в діючій армії в Криму. Від початку, при представленні головнокомандувачу головний хірург вислухав від нього скептичні міркування щодо очікуваної жіночої місії, які князь О.С. Меншиков по-мужицьки зводив до статевих відносин: «Чи буде толк від них? Щоб не зробити після ще 3-го сифілітичного відділення в госпіталі».⁵

Боронити авторитетність сестринської місії взявся особисто Пирогов. Як тільки

³ Лист № 10 від 18 грудня 1854 р. // Севастопольские письма...С. 86.

⁴ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 81.

⁵ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 73.

почали плескати язиками про любовні інтриги сестер з офіцерами, він категорично заборонив посилати останніх до юнкерів, серед яких було мало тяжко ранених. Захід виявився ефективним, оскільки, за визнанням Миколи Івановича, відтоді поголосу про «амури» не чули.¹

Щоб запобігти можливих сутичок між відрядженими зі столиці сестрами, об'єднаних спільною метою – допомоги пораненим, проте з різних відомств, як досвідчений організатор Пирогов вирішив розмістити першу громаду окремо від другої. Сестер милосердя відправив до Севастополя, Бахчисараю та Карасубазару, а вдів лишив у Сімферополі.² Водночас головний хірург міркував дружині про складність умов праці, що очікували на жінок у Севастополі. Він добре знав, що їм доведеться проживати в бараках, до шпиталю ходити пішки, місити грязиво чоботами. Утім, надважкі умови сестринської місії та побуту в зоні бойових дій, на думку Миколи Івановича, стануть лакмусом – виявлять тих, хто зголосився до справи за покликом сумління, а хто з інших розрахунків.

Сестри милосердя старанно допомагали лікарям. Вони, за оцінкою Пирогова, дійсно достойні похвали.³ Сестри I-го заїзду від незвичних для них занять, клімату, а також за попадливості при виконанні своїх медичних обов'язків майже всі перехворіли. Не обійшлося і без втрат: три сестри померли, їхня очільниця лежала при смерті на час написання листа. Як організатор медико-госпітальної справи в Севастополі Пирогов щиро зрадів прибуттю II-ї когорти сестер у січні 1855 р., у складі яких була К.М. Бакуніна, котра по війні організує громаду сестер милосердя в столиці на постійній основі. Сестри-доглядальниці вкрай необхідні, оскільки немає кому доручити роздавати вино та чай хворим.⁴

Навесні 1855 р. Пирогов підготував другий докладний звіт про діяльність сестер милосердя, який планував відправити до столиці, оскільки пишався їхньою працею. Він особисто обстоював ідею запровадження посад медичних сестер у військових гос-

пітальях перед дурнячими нападками старих ковпаків і радів з того, що їй вдалося втілити в життя.⁵ Утім, висловлює і застереження щодо праці медичних сестер, у разі свого від'їзду, «хоч би вони, як баби чи воєначальники, не заїдалися і одне одному не капостили».⁶

У листі до дружини Пирогов кваліфікував як «геройський» вчинок сестер, про який дійшла чутка. У Херсоні сестри милосердя актуалізували справу зловживань в місцевому госпіталі і довели її до слідства. При цьому, на думку головного хірурга, шахрайські обгородки дійсно мали місце, якщо причетний до них аптекар наклав на себе руки. Принциповий Пирогов не висловив жодного жалю щодо самогубства підозрюваного («так і треба, одним шахраєм менше»), що опосередковано підтверджує поширеність таких корупційних схем під час війни, зокрема і в севастопольських госпітальях («не зле, якби і з тутешнім Федором Івановичем зробили те саме»)⁷

Безперечно, не все було гладко в новій справі жіночого сестрування в військових шпитальях у зоні бойових дій. Як визнав Пирогов, між сестрами, так само, як і між військовими у головній квартирі, побутовали інтриги.⁸ Окрім того, головні лікарі та комісари ширили чутки, що без сестер, тільки з фельдшерами, було краще. На думку Пирогова, дійсно, їм було ліпше і спокійніше. Головний хірург із прибулих сестер зорганізував також і сестер-господарок, у розпорядженні яких відтоді були горілка, вино, чай і всі пожертвовані речі.⁹ Комісари не мали до них доступу, тому бажали знеславити жіночу місію сестер милосердя.

На тлі щодень баченого хаосу, ще більш практично значущою і рятівною для загальної справи допомоги пораненим Пирогову видавалася місія прибулих сестер милосердя. «Генерал-штаб-лікар – попихач, який вмє лише підтакувати та хвалити те, що погано. У шпитальях немає жодного зайвого матраца, немає хорошого вина і хінної

¹ Лист № 9 від 13 грудня 1854 р. Бахчисарай // Севастопольские письма...С. 85.

² Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 81.

³ Лист № 12 від 3 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 96.

⁴ Лист № 13 від 13 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 99-100

⁵ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 124.

⁶ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С.126.

⁷ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С.125-126.

⁸ Лист № 13 від 13 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 98.

⁹ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 135-136.

кірки, навіть кислот на випадок поширення тифу. Майже половина лікарів злягли від хвороби. Що в цьому хаосі точно добре, то це сестри милосердя.... Якби не вони, то хворі б сьорбали замість ситного супу помії і лежали б у бруді».¹ Пирогов тішився з того, як вправно сестри милосердя господарювали в шпиталях, готували їжу ліки роздавали ліки. Утім, самовідданих жінок-доглядальниць не оминула загальна проблема, вони так само хворіли.

«БЕЗЛАДДЯ, БЕЗДУМНІСТЬ І НЕПЕРЕДБАЧЛИВІСТЬ – НЕВИКОРИННІ»

Смисл власного рішення щодо поїздки на війну, до Севастополя в зону безпосередніх бойових дій, Микола Іванович обмірковує в листуванні з дружиною, котру благав не скучати і не нарікати на нього. Він сповнений бажання працювати. Лікар утішав дружину глибоким переконанням того, що zostавив її і дітей не дарма, зазнавав поневірянь і розлуки задля високого і святого. «Терпи; почате треба завершити, не можна ж, зробивши справу, поїхати, нічого не скінчивши; чекає ще багато; подумай тільки, що ми живемо на землі не для себе;...перед нами розгортається велика драма, наслідки якої даватимуться взнаки, можливо, через століття; грішно, склавши руки, бути лише стороннім глядачем».²

Подальше листування виявляє рішучу непохитність Пирогова, попри всі супутні обставини, виконувати доручену йому військово-польову місію головного хірурга обложеного міста. «Розпочате потрібно скінчити. Допоки я відчуваю, що тут корисний і поки мене не прогнали звідси, я маю дати раду справі і не повертатися додому без результату; я їхав до Севастополя не для того, щоб сказати, що був тут».³ «Мій ангел, будь спокійна; Господь оберігає нас усіх; поцілуй і благослови за мене дітей; бережи їх, бережи себе, нудьгу і печаль викинь з серця. Надійся, вір і молися».⁴

¹ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С.124.

² Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 80.

³ Лист № 15 від 30 січня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 108.

⁴ Лист № 21 від 1 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 117.

В севастопольському епістолярії М.І. Пирогов час від часу звертається до власної службово-професійної стратегії, якою керувався протягом життя. «Їхати чи клопотати про посаду ніколи не буду», – стверджував він у листі, навіть у разі переконаності, що таке місце буде по ньому. Водночас визнає, що в разі його призначення, вважав би негідним і малодушним відмовлятися. Зізнається, що в серці ще не убавилися поривання до високого і святого, ще не втрачено силу волі жертвувати родинним затишком і особистим щастям.⁵

На тлі високоморальних засад душевної організації М.І. Пирогова, представлених в його листуванні з дружиною, підкріплених невтомною і безкорисливою діяльністю лікаря щодо страждальців і ранених, впадає в око професійність, вимогливість і непохитність головного хірурга Севастополя в службових відносинах з армійським начальством. Прибувши до міста і ознайомившись з реальним становищем у тимчасово облаштованих шпиталях, він приєднався до кола критиків-антагоністів головнокомандувача. Микола Іванович категоричний в оцінках князя О. С. Меншикова. «Поганий Цезар», який не співчуває солдатам, а власні прорахунки прагне приховати за містичним мовчанням і вдаванням спартанством. Головнокомандувач російської армії в Криму занедбав військову адміністрацію, шляхи сполучення і транспорту, запустив всю медичну частину.⁶ Головний хірург не може змовчати про наболіле. Він досить гостро критикує дії, а швидше – бездіяльність головнокомандувача на війні. Підготувавши дружині докладний і щирий опис вражень від баченого та перечитавши викладене в листі, Пирогов жажнувся власної відвертості і вирішив відправити принагідно.⁷ «Лист лежить у мене в портфелі; його боюся послати, бо в ньому багато правди».⁸

Розуміючи залежність очолюваної ним військово-польової медичної місії від настроїв головнокомандувача, штабних офіцерів, чиновників і місцевої адміністрації,

⁵ Лист № 14 від 26 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 101.

⁶ Лист № 6 від 24 листопада 1854 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 74-75.

⁷ Лист № 7 від 29 листопада 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 76.

⁸ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма...С. 80.

та зважаючи на схильність петербурзького товариства до пересудів та інтриганства, Пирогов благав дружину не показувати нікому його листа: «...Я зазначаю дещо про Меншикова, щоб це не розійшлося».¹ Лише після звістки про відставку головнокомандувача він поінформував свого постійного адресата – О. А. Пирогову щодо можливості ознайомити з його листом про Меншикова всіх охочих. «Я дочекався нарешті, що цього пугача змінили; можливо, і ми цьому дещо сприяли; замість нього їде Горчаков з Південної армії; допоки командує Сакен».²

Критичні закиди Пирогова щодо Меншикова з приводу не відвідування останнім поранених, не нагородження відважних, донесли новопризначеному головнокомандувачу князю М. Д. Горчакову, який за першої зустрічі з Миколою Івановичем у шпиталі не тільки детально розпитав про становище, а й зажадав указати з поміж ним прооперованих солдатів, достойного на відзначення георгіївським хрестом.³ Такий показний вчинок, на нашу думку, свідчив не лише високу авторитетність головного хірурга як професіонала, а й значущість його персони як виразника громадської думки тогочасної севастопольської спільноти, на яку зважали і в Санкт-Петербурзі. Утім, споглядаючи військовий менеджмент головнокомандувача Горчакова, Пирогов визнав, «якщо сам Бог не допоможе..., то з ним далеко не заїдеш. У військовій справі, безперечно, я не суддя, і сам лукавий їх не розбере, що вони виробляють і що думають робити, – та ще чи думають – питання. Один одному заздять і ногу підставляють, як би прибрати».⁴

Сильно засмучували М. І. Пирогова розбрат та інтриги, що панували між воєначальниками і деморалізували становище. Поранені так само одно скаржилися на безлад. «Чи час інтригувати, сперечатися і розмірковувати над тим, чого чи той чи інший отримав нагороду, змагатися один з одним, коли потрібна однастайність; а її немає, я це бачу ясно. Чи це любов до батьківщини, чи справжня військова честь? Серце завмирає, коли

¹ Лист № 9 від 13 грудня 1854 р. Бахчисарай // Севастопольские письма...С. 85.

² Лист № 20 від 25 лютого 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 114.

³ Лист № 23 від 18-19 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 120.

⁴ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 124.

бачиш на власні очі, в чийх руках доля війни, коли ближче ознайомишся з особами очільників. Вони, не соромлячись, не приховуючи від підлеглих, дуркають один одного. Добре переконувати самого себе: «Ні слова; це не твоя справа», – але ж ніяк не мовчиться, зокрема, коли розмовляєш із дружиною».⁵

До Східної війни Пирогов був добре обізнаний з долею поранених у російській армії і мав намір сприяти поліпшенню їхнього становища. Безпосереднє перебування в зоні бойових дій остаточно переконало головного хірурга, що «за *нашої* (російської – курсив О.Д.) розпорядливості – це неможлива річ; безладдя, слов'янська бездумність і непередбачливість – невикорінні, хоч кіл на голові теши».⁶

Пирогов визнає, що проточив голову військовій адміністрації щодо заходів із підготовки до прийому майбутніх поранених («за нової справи, якщо буде хоч тисяча поранених, то вони валятимуться, як свині»). Утім ніхто не поворухнувся – якимось воно буде. Саме такі сподівання, що все буде гаразд, дії навмання в ситуації де, варто планувати і прогнозувати усі можливі наслідки, Пирогов відносить до прикметних характеристик російського психологічного складу⁷. З прикрістю зауважує, що опісля все буде гладко і пісочком посипано.

Ще коли ампутованих перевезли і склали на землю у звичайні солдатські намети, головний хірург попередив, що за першої негоди вони барложитимуться в багні. Обіцяли, що такого не станеться. Особисто проінспектував наметовий госпіталь після дощу, де Пирогов, загрузнувши по коліна, побачив усіх промокшими і негайно відписав про загрозову ситуацію начальнику штабу. Він гарно усвідомлював, що його черговий допис не сподобається.

Головний хірург саркастично зауважує, невже це і є покращення, на яке сподівалися від прибуття до Севастополя М. Д. Горчакова. Спеціальних госпітальних наметів, сукняних, критих парусиною, в яких можна розмі-

⁵ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 132-133.

⁶ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С.125.

⁷ У листах до дружини він вживає термін слов'янський. Ідеологію панславізму використовували задля обґрунтування права Російської імперії на збирання і патронат усіх слов'янських земель.

стити тридцять-сорок ліжок (як робило військово-морське відомство для своїх), зовсім немає. У наявності десяток якихось подертих солдатських наметів, використовуваних для поранених, котрі навіть не обкопали канавами від дощу і не влаштували в них нари.¹ Начальник штабу Коцебу, до якого Пирогов висловив претензії, удавав, ніби не зрозуміє про що йдеться. Опісля, прикидаючись, напустився на генерал-гевальдігера², який усю провину звернув на генерал-штаб-лікаря. Як саркастично зауважив Микола Іванович дружині, «як завжди, сам чорт не розбере, хто правий, а хто винний».

Лікар замислюється щодо різниці підходів військових начальників до армійської парадності та церемоній, що навіть в умовах війни зберігали пишноту, і вибулих зі строю ранених бійців, яких вважали за «відпрацьований матеріал», отже подальшою долею не цікавилися. «Коли полковий командир дає обід, то він уміє з наметів залу влаштувати, а для поранених цього не потрібно; лежить по четверо безногих у солдатському наметі. Як помирають, то лікарі винні, що смертність велика; так бреши, не бійся».³

Недалекоглядність тогочасного російського суспільства виявлялася і в другорядності речей, які жертвувателі відправляли в діючу армію. Приватні пожертви мали імпульсивно-емоційний характер, тому не набули формальної організованості і раціонально-практичного змісту. Головний хірург нарікав на забаганковий асортимент товарів, що прибували до шпиталів. Пирогов визнає зайвим надсилання благодійниками сигар і цигарок, навіть чаю і цукру; замість них нагально необхідними були підводи, намети, матраци. Утім, він добре розумів, що зробити це не так легко.

З прикрістю Пирогов констатував, що клопіт начальства про смертність хворих набув виразного формалізму. «Сила силенна листування про кількість хворих і тих, хто вибуває з ладу, – як і завжди – папір все терпить: лікарям немає спокою ні вдень, ні вночі, – а який сенс?»⁴ Риторично питає самого

себе, чи можна запобігти смертності, чи думати про успішне лікування, за умови, коли ранених скупчили, як оселедці в діжці, і від початку не хочуть чи дійсно не можуть подбати про їхній прихисток, лігво і чистоту тіла?

Він подає філософію чиновництва миколаївської доби, яка по-суті зумовила банкрутство влади, стагнацію суспільного розвитку і військово-політичну катастрофу Російської імперії в Східній війні. «Прагнули, щоб на папері все неодмінно було добре, а якщо ні, то потрібно мовчати».⁵ Те, що Пирогов був правий в оцінках тогочасної реальності, підтвердив історик М.П. Погодін, який відверто визначив причину кризового стану держави: «Усі канали для виявлення думок закриті, немає ні гласності, ні громадської думки, ні апеляції, ні протесту, ні контролю».⁶ Водночас Пирогов не приховував від дружини, що саме він не мовчав. «Хочуть гострити зуби на мене і за спиною чорнити, нехай, а все-таки поганого хорощим не назву».

Чим зумовлена принципова і категорично непоступлива позиція головного хірурга Севастополя? Чому він не слідував у фарватері загального чиношанування, мундирної ієрархії, незворушного споглядання чи виправдування дій вищого начальства? Відповідь так само знаходимо в його епістолярії, де він роз'яснював дружині обставини свого соціального становища. «Нині я вже вільний козак і заслужений професор; відслужив двадцять п'ять років за новою царською милістю і дослужую ще п'ятиріччя, а служити тут мені сто разів приємніше, ніж в академії».⁷ Зауважимо, що височайшим розпорядженням на вчену (медичну) службу М.І. Пирогова в Севастополі поширили права, даровані гарнізону міста, що означало місяць перебування головного хірурга в Севастополі дорівнював року вислуги⁸. Академік не приховував, що в осадженому Севастополі, принаймні, не бачив чиновницьких осіб, які засмучували життя, розум і серце, з якими по волі та з неволі зустрічався щодня в Петербурзі.

¹ Лист № 28 від 30 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 137.

² Офіцер, який був начальником поліцейської частини в російській армії.

³ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 133.

⁴ Лист № 24 від 25 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С.125.

⁵ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма...С. 136.

⁶ Погодин М. О влиянии внешней политики на внутреннюю // Погодин М.П. Сочинения. Москва, 1874. С. 260.

⁷ Лист № 14 від 26 січня 1855 р. // Севастопольские письма...С. 102.

⁸ Малис Ю. Г. Примечания // Севастопольские письма... С. 215.

«Злостуйте, хто як хоче, я плюю на все. О, як зрадіє багато-хто з начальства, яких я бомбардую (доповідними записками. – О. Д.), як бомбардують Севастополь, коли я поїду. Я знаю, що багато-які цього тільки й бажають. Обізнані про це і відряджені зі мною лікарі, знають, що їх занаястять без мене, і тому, незважаючи на всі вмовляння й обіцянки, прагнуть слідом за мною втікати, необзир». ¹

* * *

«Служіння істині і вітчизні»², визначені Миколою Івановичем Пироговим як власне життєве кредо, він мав нагоду продовжити під час Східної війни як головний хірург Севастополя. Розуміючи, що «перед ним розгортається велика драма, наслідки якої даватимуться взнаки, можливо, через століття»,³ Пирогов не може бути стороннім глядачем. Сумління громадянина й обов'язок лікаря покликали його стати до помочі раненим. Сповнений бажання працювати, академік медицини полишив високі посади в столиці, родинний затишок задля служіння власним професіоналізмом військово-польовій хірургії.

Війна трансформувала усталені цінності, зникли дрібнота, мотлох пристойності, зовнішня формальність. Життя в облозі, під регулярними бомбардуваннями розкриває справжню сутність людини і наживо демонструє хто є хто. Вражає рішуча непохитність Пирогова, попри всі супутні обставини і скептицизм недругів, довести до логічного і продуктивного завершення доручену йому місію головного хірурга обложеного міста. Досягнувши самотужки високого й авторитетного становища в медичній галузі, Микола Іванович не бажав замовчувати наявний безлад і дезорганізацію російського військового началь-

¹ Лист № 27 від 29 квітня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма... С. 135.

² Драч О. О. Микола Іванович Пирогов: становлення особистості інтелектуала крізь призму історичної антропології // Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2021. С. 183.

³ Лист № 8 від 6 грудня 1854 р. Сімферополь // Севастопольские письма... С. 80.

ства, заручниками чого ставали найменш захищені – поранені і хворі. Подумки постійно з раненими, він регулярно допікав армійську адміністрацію доповідними про транспортування хворих, застерігав від можливих пошестей, прогнозував розвиток ситуації в шпиталях, рекомендував заходи щодо збереження життя зцілених і оперованих. Дійсно, він з чистою совістю мав право констатувати: «Все, що я міг робити, я зробив для Севастополя».

Щирий гуманізм головного хірурга Севастополя мав буденний вимір. Неослабна турбота про ранених включала як медичні заходи – сортування за ознаками ушкоджень/хвороби, вчасне оперування, уважний огляд при перев'язках, медикаментозне зцілення, полегшення їхніх страждань, так і профілактичні – облаштування зручних локацій і місць перебування (койок, помостів, матраців), дотримання санітарії в шпиталях, постачання перев'язувального матеріалу, належне харчування хворих.

Миколі Івановичу завдячуємо підтримкою новаційного заходу щодо допущення жінок у статусі сестер милосердя до військово-польових шпиталів задля догляду ранених і хворих. Удень і вночі сестри чергували в шпиталях, допомагали при перев'язках, асистували на операціях, роздавали хворим чай і вино і наглядали за слугами, доглядачами і навіть за лікарями. Від тоді охайно одягнена медична сестра, щира в помочі хворим, стала невід'ємною складовою медичної галузі України.

Вивчення севастопольського епістолярію М.І. Пирогова поглибило наше розуміння особистості лікаря-гуманіста, самовідданого захисника інтересів поранених на війні, а також інтелектуала-громадянина, висока моральність і відповідальне служіння суспільству якого були його сутнісним еством, а не демонстративними поривами під дією хвилини. Завершимо наше дослідження словами з епістолярію М.І. Пирогова, які нині вкрай актуальні для України, де видатний учений і лікар-гуманіст знайшов свій вічний спочинок, – «надійся, вір і молися».⁴

⁴ Лист № 21 від 1 березня 1855 р. Севастополь // Севастопольские письма... С. 117.